

FAMILIEN JENSEN OG VORHERRE

**- om tro og kirkeliv
i københavnske
arbejderfamilier
omkring
århundredeskiftet**

Af Nynne Helge

Arbejderne vendte aldrig helt ryggen til de kirkelige ritualer, på trods af arbejderbevægelsens principielle afstandstagen fra kirke og religion. Københavnske arbejdererindringer fra omkring århundredeskiftet viser, at mange anså sig selv for både kristne og moralske, og at de derfor ikke havde behov for at blive frelst af Indre Mission. De var kristne på deres egne sociale og kulturelle præmisser.

Tidligere forskning omkring forholdet mellem folkekirken og arbejderbevægelsen viser, at de to parter forholdt sig yderst kritisk til hinanden, og at der op til omkring midten af trediverne på mange måder var tale om en ideologisk kamp om arbejdernes sjæle. Kirken klagede over, at arbejderbefolkningen i stigende grad vendte sig fra kirken og kristendommen ikke mindst takket være arbejderbevægelsens antikirkelige propaganda. Arbejderbevægelsen anklagede til gengæld folkekirkenes præster for at gå magthavernes og borgerskabets ærinde i et forsøg på at fastholde den bestående samfundsorden og holde arbejderklassen uden for politisk medindflydelse.

Mellem de to stridende parter stod imidlertid en arbejderbefolkning, som på den ene side sjældent udviste større kirkelig interesse, og på den anden side forblev trofaste medlemmer af folkekirken.

Nærværende artikel, der bygger på en undersøgelse af københavnske arbejder- og håndværkererindringer fra Nationalmuseet, er et forsøg på at forklare denne samfundsgruppes tilsyneladende ambivalente forhold til den danske folkekirke.¹

Erindringer som kilde til arbejderliv og religiøse holdninger

Af de i alt 2300 erindringer, som blev indsamlet af Nationalmuseet i 1950'erne med det formål at indhente viden om alment kulturelle forhold inden for arbejderklassen, stammer 747 fra København. Heraf blev udvalgt 100 erindringer (svarende til 4947 sider), som kom til at danne grundlag for undersøgelsen.² Kriterierne for udvælgelsen af de 100 erindringer var følgende: 1. Beretteren skulle være vokset op i et arbejder- eller håndværkerhjem. 2. Beretteren skulle være født før århundredeskiftet. 3. Erindringen skulle indeholde én eller anden form for omtale af eller stillingtagen til religiøse forhold, feks. fejring af højtider eller konfirmation. 4. En ligelig fordeling af berettere fra faglærte (47) og ufaglærte (53) hjem. 5. Så vidt mulig en ligelig fordeling af mand-

lige (70) og kvindelige berettere (30). Sidstnævnte kriterie var, som det kan ses, ikke muligt at opfylde, da det overvejende var den mandlige del af arbejderklassen, der fulgte Nationalmuseets opfordring til at skrive om deres liv.

Skønt Nationalmuseet i den tilsendte vejledning først og fremmest lagde vægt på at få belyst de materielle og sociale forhold - hvilket tydeligt har været med til at styre og sætte grænser for, hvilke religiøse emner beretterne kommer ind på og hvornår i deres liv - indeholder erindringerne alligevel tilstrækkeligt med oplysninger til, at det er muligt at danne sig et troværdigt billede af arbejderklassens holdning til tro og kirkeliv.

I erindringerne fortæller beretterne ikke alene om, hvorledes kirkegang og tro indgik i familiens liv, men også om erfaring og oplevelser i forbindelse med kristelige organisationer og kristendomsundervisning. Dertil kommer beretninger om oplevelser med præster eller andre troende mennesker, som havde været med til at forme vedkommendes syn på kirke og kristendom. Erindringsmaterialet indeholder med andre ord muligheder for ikke alene at undersøge arbejderfamiliernes religiøse adfærd, men også de holdninger og bevæggrunde, der var med til at styre samme adfærd.³

Familietyper

Fælles for erindringerne er, at beretterne har haft noget på hjertet, som de nu fik lejlighed til at fortælle om, men ud fra forskellige motiver. Disse motiver dækker over tre grundlæggende familietyper, der hver har sin særlige overlevelsesstrategi.

Det første motiv er stolthed over, at man har været i stand til at skabe sig et godt liv i kraft af sig selv og sin familie på trods af de vanskelige levevilkår. Det er den familietype, man kunne kalde "den selvhjulpne arbejderfamilie". Det er familier, hvis liv i regelen er styret af kampen for at opnå og fastholde en tilværelse som selvstændige næringsdrivende. Et mål, som kun kan nås ved hjælp af et stærkt familiesammenhold.

Det andet motiv er ligeledes stolthed, men her klassestolthed. Man skabte sig et godt liv, fordi man holdt sammen og var solidarisk med sin egen samfundsklasse, og man ville gerne vise, hvad man nåede i kraft af dette sammenhold. Det er den familietype, man kunne kalde "den politiske arbejderfamilie". Her er familielivet styret af en solidaritet, der ikke blot omfatter familien selv, men hele den samfundsklasse man tilhører.

Det sidste motiv er vrede. Beretterens opvækst, eller hele liv, har på alle måder været usselt og fuld af uretfærdighed, og ved at skrive om sit liv får beretteren afløb for sin sorg og vrede. Sådanne berettere er vokset op i den familietype, man kunne kalde "Familien med fattigdomskulturen". Sådanne familiers liv er præget af omsorgssvigt og en individuel, kortsigtet livstrategi uden andet mål end blot at overleve fra dag til dag. I sådanne familier slås man hverken for at forbedre familiens eller sin egen samfundsklasses forhold, men for blot selv at overleve i den daglige kamp for tilværelsen.

Materialet viser kort sagt, at der sameksisterede forskellige arbejderlivsformer med hver sine erfaringer og holdninger til værdier, mål og livsstrategi, hvilket betyder, at man i virkeligheden ikke kan tale om en fælles arbejderkultur.

Selv om arbejderfamilierne har haft forskellige livsformer, har det ikke været muligt at påvise et bestemt religiøst mønster indenfor de forskellige livsformer. Forholdet til tro og kirkeliv har været påvirket og styret af helt andre forhold.

Kirkegang og religiøse vaner

I mange arbejderfamilier havde man slet ikke råd til at efterleve kirkens bud om at "komme hviledagen i hu", idet også søn- og helligdage måtte inddrages som hele eller delvise arbejdsdage.⁴

For de mange udearbejdende arbejderkvinder blev søndagen brugt til rengøring, vask, madlavning og andre huslige gøremål, som de ikke havde haft tid til at nå i ugens løb:

"Familien var jo stor, og moder måtte derfor tage arbejde ved at gå ud og vaske for herskerne. Arbejdet blev hende anvist gennem et såkaldt husgerningskontor, der tog procenter af arbejdsfortjenesten, der som regel kun var 2 kr. for en vaskedag fra klokken 6 morgen til klokken 8—9 aften. ... Når hun så kom hjem om aftenen, var der jo altid stopning og lapning at udføre, så hun kom sjældent i seng før ved 12 tiden om natten. Om søndagen måtte hun vaske om familien og samtidig lave en stor gryde mad, der kunne strække til 2-3 middage, som regel kødsuppe, kogt på en stor okseskank."

Præsternes forventninger om regelmæssig kirkegang kom således ofte i konflikt med arbejderbefolkningens sociale virkelighed. Deres kirkelige adfærd var i høj grad betinget af de herskende arbejdsvilkår og den enkelte familiens økonomiske situation.

Flere berettere fortæller, at det ikke skortede på lysten til at gå i kirke om søndagen, men forældrene var forhindret på grund af arbejde:

"I min tidlige barndom var der ikke særlig megen kirkegang fra mit hjem, dertil var der simpelthen ikke tid for arbejdet, men til jul og påske samt helst et par gange hvert år gik man i kirke... Selvom mit hjem ikke havde den meget stærke forbindelse med kirken, så byggede dog far og mor deres hele livsførelse på kristendommens faste grundvold."

Privat andagt med bøn og bibellæsning hørte normalt ikke med til arbejderfamiliernes religiøse vaner. Sådanne traditioner optræder alene i arbejderfamilier med tilknytning til en vækkelsesbevægelse:

"Min far skulle være i porten fra 6 morgen til 10 aften både søn- og helligdage og hverdage. Min far, der var grundtvigianer kunne ikke komme i kirke, og spisetiderne måtte far snyde sig til — der var jo tider, hvor der ikke kom ret mange ind af porten..."

Min far var meget religiøs, og hver morgen, når vi stod op, bad far "Fader Vor", vi børn

kunne godt lide denne bøn, den indeholdt alt det nødvendige og var tillige kort. Der var så godt som ingen fyraften. Der var ingen tid til foreningsliv eller politik... Far var lænket til porten, så det var ikke så tit, vi kom i kirke og til alters."

Bortset fra børnenes deltagelse i søndagsskolen og i nogle tilfælde kirkegang (knapt hver 5. beretter oplyser, at enten begge forældre eller den ene, i regelen moderen, gik mere eller mindre regelmæssigt i kirke om søndagen) omtales religiøse traditioner sjældent i forbindelse med arbejderfamiliernes søndagstraditioner. I det omfang, der overhovedet var tid og råd, tog man på udflugt om sommeren eller morede sig hjemme med kortspil, sang og musik i fællesskab med venner og slægtninge:

"Foreningsliv og politik blev ikke dyrket i mit hjem ej heller søndagsskole og kirkebesøg, vi ville hellere ud i naturen."

Det ringe fremmøde i kirken var ikke nødvendigvis et udtryk for manglende tro, men et spørgsmål om prioritering. I den hårde kamp for at overleve måtte kirken vige for de nødvendige materielle behov.

Søndagsskolen

Erindringerne viser, at ganske mange arbejderbørn kom i berøring med kirken gennem den lokale søndagsskole, idet næsten halvdelen af beretterne fortæller, at de på et eller andet tidspunkt i deres barndom gik i søndagsskole:

"Alle børn gik i søndagsskole, der fandtes ikke biograf..."

Selv om søndagsskolen var et næsten selvfølgelig element i mange arbejderbørns liv, har det religiøse indhold dog sjældent sat sig spor i beretternes hukommelse. Overraskende mange forældre ser desuden ud til at have fundet det helt naturligt, at børnene gik i søndagsskole, skønt de selv var uden interesse for

Præsten. Naa, kære Børn! nu skal jeg altsaa i Guds Navn have den Ge-læde, at forberede Eder til Konfirmationen. I er jo Alle af honnette Forældre, og derfor ville I sikkert ihukomme Herrens Ord, som lyder „Du skal ikke binde Munden paa den Dikse, som tærsker.“ Indskrivningspengene modtages fra i Morgen og hver Dag.

Udover indskrivningspenge havde præsterne lov — men ikke ret - til at modtage en konvolut med offerpenge ved udlevering af konfirmationsattesten i forbindelse med den efterfølgende altergang. Ved denne lejlighed var det en yndet sport blandt de ny konfirmerede drenge at beholde offerpengene selv og nøjes med aflevere den tomme konvolut med besked om, at forældrene var for fattige til at betale. Problemet var så udbredt, at sagen endog blev debatteret på Københavns Præstekonvent i 1898. (Ravnen 1880 nr. 7.)

eller direkte modstandere af kirken. Når søndagsskolen fik tag i så mange arbejderbørn, hang det sammen med, at den opfyldte et socialt behov. For det første var det en kærkommen lejlighed for forældrene til at få lidt ro og privatliv søndag eftermiddag, idet de ikke alene delte soverum, men ofte også seng med børnene. Man brød sig måske ikke så meget om søndagsskolens indremissionske kristendomsforkyndelse, men børnene var i det mindste under opsigt så længe. For det andet var datidens arbejderbørn meget lidt forvænt med voksenorganiseret underholdning. For de fleste arbejderbørn bestod barndommen af skolegang og tidlige arbejdspligter, og fritidsforhold var der sjældent tid eller råd til. Den lokale søndagsskole var gratis, her var varme - og var man heldig, blev der serveret the og boller. Det var dog først og fremmest den årlige juletræsfest og sommerskovturen, der trak de mange nysgerrige og oplevelses-hungrende børn til:

"Når vi gik i søndagsskole, det var i baptistkirken i Baggesensgade, så kom vi en måneds tid før der skulle være juletræsfest og en måneds tid før, der skulle være skovtur, ja, sådan var vi drenge."

Julens religiøse betydning

Julen forbindes med følelser som glæde, forventninger og i mange tilfælde med højtidsstemning, men tillægges sjældent en eksplicit kristen betydning. Julen havde først og fremmest sin betydning, fordi den så markant adskilte sig fra hverdagen og var forbundet med fest og god mad. Selv hos berettere fra stærkt troende hjem huskes barndommens jul alene for sine verdslige glæder.

Kun hver tiende beretter fortæller, at der var tradition for at gå i kirke i forbindelse med julen, hvilket altid foregik julemorgen. De få beskrivelser af oplevelser i forbindelse med julegudstjenesten vidner ikke om større begejstring og synes slet ikke at være forbundet med den højtidsstemning, som almindeligvis tillægges juleaften:

"Hver julemorgen [blev jeg] halet op af køjen kl. 5 ½ for at gå med moder til froprædiken i Trinitatis kirke. At jeg sad og knagfrøs, det måtte jeg finde mig i, og jeg blev ikke menneske igen, før jeg efter hjemkomsten havde fået et par kopper skoldhed kaffe."

En nærmere undersøgelse af, hvilke familier, der gik til jule- og andre højtidsgudstjenester, viser, at det først og fremmest var i hjem, hvor forældrene beskrives som troende og kirkeligt aktive. En senere tids brug af julegudstjenesten som middel til at skabe almindelig julestemning, hørte ikke med til arbejderhjemmenes juletraditioner.

Kun fem berettere nævner, at der blev sunget salmer i hjemmet juleaften, hvilket dog ikke udelukker, at det har været ganske almindeligt at synge julesalmer i forbindelse med dansen omkring træet. Erindringerne indeholder ingen eksempler på hjem, hvor man afstod fra at synge salmer af ideologiske grunde. Bøn og bibellæsning, som en del af julens traditioner, er markant fraværende, idet kun få berettere, som her, fortæller om egentlige religiøse traditioner i hjemmet:

"Vi sang julesalmer, og far læste og fortalte om den første jul i Bethlehem."

Én ting synes at ligge fast; det var hverken politiske eller antikirkelige holdninger, der afholdt arbejderfamilierne fra at fejre juleaften på traditionel vis, men derimod mangel på penge. Forklaringen på, at selv den kirkekritiske del af arbejderklassen aldrig tog afstand fra julen, ligger i, at den - i lighed med årets andre højtider - ikke blev opfattet som en religiøs fest, men udelukkende som en privat familiefest.

Konfirmationen

Konfirmationen er den af alle livshøjtider, der er hyppigst og mest detaljeret beskrevet i erindringerne. Ikke mindre end 93 erindringer indeholder en eller anden form for udsagn om beretterens egen konfirmation. Selv om kon-

firmationen blev opfattet som en selvfølgelig og uomgængelig del af livet, er det dog ikke alle, der mente, at kirken nødvendigvis burde inddrages i denne overgangsrite:

*"Havde der været borgerlig konfirmation, tror jeg, jeg var blevet det."*⁵

Muligheden af helt at udelade konfirmationen var utænkelig. En eller anden form for markering af overgangen fra barn til voksen *skulle* der være.

I erindringerne optræder konfirmationen som en af de vigtigste sociale begivenheder i beretternes liv, og Konfirmationen var da også den af livets overgangsriter, arbejderfamilien ofrede størst anstrengelse på at fejre:

"Konfirmationerne var de største fester, hvor onkler, tanter og fætre kom".

Forklaringen på konfirmationens særlige betydning ligger i den altdominerende rolle, arbejdslivet spillede i arbejderfamiliernes tilværelse. Konfirmationen blev først og fremmest oplevet som en fest, hvor der blev sagt farvel til skolen og goddag til det rigtige arbejdsliv:

"Det var en drøj tid for far og mor, der blev spekuleret og diskuteret; hvorledes skulle de dog klare alle de udgifter, som en sådan højtidfest førte med sig. Hvis man så endda kunne lade være med at børnene blev konfirmeret (borgerlig konfirmation kendte man ikke), og det ville sikkert ikke blive tålt, det ville blive betragtet som en skam, og vé den stakkels unge, som havde indgået på sådan en formastelighed, vé den familie, der havde gjort det, den ville uvægerlig blive udelukket fra al hjælp og arbejde. Konfirmationsattesten var på den tid næsten det eneste papir, som havde nogen betydning. Søgte man lære, var det første læremesteren spurgte om: "Du har vel en god konfirmationsattest?". Dette stykke papir var på den tid en god værdimåler, den eneste anbefaling, man behøvede."

Konfirmationsattesten blev dengang regnet for lige så vigtigt et dokument som dåbs- eller navneattesten i dag. Selv ved borgerlige vielse skulle der fremlægges en konfirmationsattest, før der kunne indgås ægteskab.⁶

Begravelser

Arbejderne ville almindeligvis ikke høre om synd, fortabelse og helvede ved en begravelse, de kom først og fremmest for at blive trøstet og få kirkens løfte om et gensyn efter døden. Dermed ligger der også en forklaring på, hvorfor selv arbejdere, der var i opposition til kirken vedblev med at foretrække kirkelig begravelse på trods af, at der fra 1907 blev givet tilladelse til, at også folkekirkemedlemmer kunne begraves uden gejstlig medvirken. Det forklarer også, hvorfor arbejderbevægelsens forsøg på at indføre et verdsligt begravelsesritual aldrig for alvor blev en konkurrent til den kirkelige begravelse. Arbejderbevægelsen var nok i stand til at sætte døden i scene, men den havde - i modsætning til kirken - ikke autoritet til at love folk det evige liv.

Skønt erindringerne viser en tilsyneladende massiv tilslutning til det kirkelige begravelsesritual, fandtes der trods alt socialdemokrater, der valgte at lade begravelsen foregå fra en forsamlingsbygning uden gejstlig medvirken. Valget var blandt andet begrundet i ritualkonflikter mellem kirken og arbejderbevægelsen:

"Ved Helligkors kirke på Nørrebro var der en meget omtalt præst, Julius Ifversen, som til stadighed lå i konflikt med beboerne. Det var især ved begravelserne, det var galt. Der var ingen faner, der måtte komme ind ved en bære uden præstens tilladelse. Fanebærerne måtte vente udenfor, indtil præsten var kommet og havde givet sin tilladelse, og her var pastor Ifversen stejl. Han så bogstavelig "rødt", når han så en rød fane. Jeg husker et tilfælde, hvor han nægtede en fane adgang, fordi den bar en inskription: "Folkets vilje — den højeste lov". Pastor Ifversen holdt på, at Guds vilje er højeste lov. Det hjalp ikke, at man forklarede præsten, at man ved nævnte inskription

Proletarliv.

Konen. Der kan Du se, Fatter, Borherre er dog en god Mand; her kommer alle Mine med to dejlige Brød, som Forkauberen har tilkøbet os, to hver Uge; nu behøver vi da ikke at sulte ja meget.

Manden. Kone! Du ved ikke, hvad Ulykke vi har gjort; de Fattigvæsenbrød er en Judasgave, hvormed de nederdrægtige Løve plyndrer mig for mine borgerlige Rettigheder. Nu staar jeg blandt mine Kammerater som en Udkling, der ikke en Gang kan gaa med til Balg paa en Vølgdag. Død og Helvede! Jeg især mig en Svaps! Jeg drifter mig fuld! Uh! Fatter! Det var det værste Sted!

Det mest ydmygende, der kunne hælde en arbejderfamilie, var at komme under fattigvæsenet. Af samme årsag foretrak mange at sulte og fryse frem for at miste værdigheden og retten til selvbestemmelse - herunder ikke mindst valgretten, som var et vigtigt led i arbejderklassens kamp for at opnå politisk medindflydelse. (Ravnen 1881, nr. 17)

kun tænkte på rent verdslige og borgerlige forhold, han blev ved sit. Dette og lignende forhold, foruden jo også selve indholdet aflagte prædikerne, førte med sig, at flere foretrak at lade begravelsen foregå fra en forsamlingsbygning uden gejstlig medvirken".

Den begravelse, som arbejderklassens kvinder, børn og mænd uden særlig tilknytning til fagbevægelsen fik, var i almindeligheden præget af fattigdom og foregik meget ufornøjet:

"Det var sådan, at når man ikke havde penge til at købe et gravsted, så var der på Vestre Kirkegård en afdeling, som med tydeligt afmærkede skilte var betegnet som frijord. Her foregik begravelserne på den måde, at der blev gravet en stor fællesgrav, hvor kisterne blev sat ned side ved side og kun lige dækket med jord. Når så hele graven var belagt, blev den fyldt med jord til jordoverfladen... De kister, som afleveredes gratis på fattigvæsenets bekostning, var så lave, at man kaldte dem en "Næseklemmer". Der var også kun en lille træbygning, hvorfra begravelserne fandt sted, og præsterne brugte ikke dengang at gå med ud ved graven og foretage jordpåkastelsen, det blev gjort inde i kapellet - så var det hurtigere overstået. I øvrigt var præsterne den gang jo ikke på fast løn. De skulle for en stor del leve af den betaling, de fik for de kirkelige handlinger. Derfor var det ret almindeligt, at man, når man havde hørt en god og pænt formet tale ved en bære, da sagde: "Den har ikke været helt billig!"

Kristeligt ungdomsarbejde

Selv om kun enkelte af beretterne giver udtryk for, at de har haft religiøse tanker eller oplevelser i barne- og ungdomsårene, har 16 % alligevel været med i en eller anden form for kristeligt organiseret ungdomsarbejde - hovedsageligt inden for KFUM og K. Af samme årsag er det næsten udelukkende oplevelser inden for KFUM/K's ungdomsarbejde, der fortælles om i erindringerne.

Hovedparten af beretterne kommer ikke ind på, hvad eller hvem, der førte dem ind i netop en kristelig ungdomsforening, men for en tredjedels vedkommende er der tale om berettere, der i forvejen var religiøst påvirket hjemmefra, og for hvem det derfor har været nærliggende at søge fritidsinteresser inden for et kristent miljø. Kun én beretter opgiver personlig religiøsitet som årsag til at melde sig ind i KFUK:

"Lige efter min konfirmation var jeg præget af religiøsitet og [var] en kort tid i KFUK... Men den lyst ebbede ud, jeg synes luften blev for kvalm."

Selv om beretteren kom fra et hjem, hvor faderen var socialist og antikirkelig og heller ikke selv giver udtryk for, at konfirmationshandlingen havde nogen religiøs betydning, har hun alligevel i sin ungdommelige søgen efter en eller anden form for identitet eller mening med tilværelsen prøvet, om ikke et kristent ungdomsfællesskab kunne give hende svar.

Andre berettere giver som forklaring, at de enten blev tilskyndet af kammerater eller af deres konfirmationspræst, som i disse tilfælde huskes for sine personlige positive egenskaber, men aldrig for deres evne til at vække beretternes religiøse nysgerrighed.

De tidlige ungdomsår, dvs. perioden mellem 14 og ca. 20 år, fremstår hos mange af beretterne som en identitets- og værdisøgende periode, hvor de skulle lære at begå sig i en ny og uvant rolle som voksne - for en dels vedkommende oven i købet blandt fremmede mennesker med andre normsæt og adfærdsmønstre end dem, de var vant til hjemmefra.⁷ Det var derfor ikke så underligt, at mange usikre eller søgende unge inden for arbejderklassen valgte fritidsinteresser, hvor de ikke alene fandt et ungdomsfællesskab, men også mødte voksne, der var interesserede i de unges særlige problemer og var parate til at hjælpe dem med at finde orientering i tilværelsen. En beretter, der som ung en kort overgang forsøgte sig som spiritist, udtrykker det ret præcist:

"..., men det blev jeg hurtig færdig med, det gav ingen forklaring på metafysiske problemer."

Flere af beretterne fortæller da også, at netop mødet med en kristelig ungdomsforening ikke alene kom til at betyde, at de fandt gode venner, men også fik øjnene op for livsværdier, de ikke tidligere havde været opmærksomme på:

"[I KFUM]føjte jeg mig hjemme og deltog i arbejdet med liv og lyst. I samværet med disse kammerater fandt jeg den livsanskuelse, som blev det faste holdepunkt i min tilværelse."

Andre berettere oplevede blot KFUM/K som et sted, hvor man gik hen for at få dækket sociale eller underholdningsmæssige behov:

"I vor barndom gik vi meget i KFUM, der var jo altid noget med foredrag og bagefter the og wienerbrød for en pris af 3 øre, som vi indtjente ved at slå hovedspring for folk."

En kvindelig beretter fremhæver ligeledes underholdningen som det væsentlige ved KFUK-møderne, hvilket kommer tydeligt frem, da hun blev stillet over for normer, der begrænsede hendes handlefrihed og derfor holdt op med at komme i foreningen:

"Så var jeg altså kommet i KFUK, og det synes jeg meget godt om. Der kom nogle og fortalte os om fremmede lande (missionærer), og vi hørte foredrag, f.eks. om astronomi, det var meget interessant..."

Vi [beretter og en veninde] ville også gå på kogeskole..., men så blev vi mødt med mistro i KFUK, som om vi havde arrangeret det for at blive fri for dem, det var ubehageligt. Jeg blev også en anden gang skuffet af de mennesker, jeg traf der, for jeg ville gå på danseskole (jeg var ikke til at styre på en halv tønde land), og så ville min veninde også... Så en dag, jeg er i byen for min moder, møder jeg en hel flok unge piger fra KFUK: "Er det sandt, at du går til dans om søndagen".

For denne, og mange andre berettere, blev KFUK opfattet som en fritidsaktivitet på linie med andre ungdomsaktiviteter og ikke som et religiøst fællesskab, hvor der herskede særlige normer, som medlemmerne var forpligtet til at efterleve.

I flere tilfælde oplevede beretterne at støde an mod religiøse normer, de hverken forstod eller delte. Indre Missions moralopfattelse kom i konflikt med arbejderklassens fritidskultur, hvor dans og kortspil ikke alene foregik ved foreningsballer og på værtshuse, men også var en almindelig del af underholdningen ved familiesammenkomster og fester i de fleste arbejderhjem. Det var heller ikke ualmindeligt, at ejendommens unge samledes for at danse til harmonikamusik i gården eller på gangene:

"Det blev mange gange til en svingom ude på trappen i den lange gang. Flere af beboerne deltog også, det blev som, det var en hel familie."

Direkte klassebetragtninger forekommer kun i et enkelt tilfælde, hvor beretteren mistede interessen for KFUK på grund af forskelsbehandling:

"Heller ikke dette forstod at fastholde vor interesse, vel nærmest fordi vi følte, at man der i så udpræget grad gjorde forskel på drengene af forskellige samfundslag. Nogle meget fattige drenge blev således faktisk overset og behandlet derefter; en særskilt mødeaften var forbeholdt "Latinerne" og andet finere afkom. "Favoritterne" følte sig hævet over andre, og alt dette oprørte vor retfærdighedsfølelse. Ideen med at samle drengene under KFUM er absolut god og var det jo også på den tid."

Enkelte fortæller, at de sang i kirkekor eller var medlem af en kristelig sangforening i deres ungdom. Nogle få stykker oplyser, at de som børn eller unge deltog i møder, der var organiseret af forskellige kristne organisationer, men ingen kommer nærmere ind på oplevelser eller betydningen af sådanne møder.

Fælles for disse berettere er, at de kom fra vækkelseskristne hjem.

Deltagelse i kristne fritidsaktiviteter - og i foreningsliv i det hele taget - er først og fremmest knyttet til ungdomstiden, hvorimod beretternes beskrivelse af deres voksenliv (hvilket vil sige fra omkring det tidspunkt, hvor de begynder at stifte familie) kun i enkelte tilfælde indeholder oplysninger, der peger i retning af aktiv deltagelse i et organiseret fritidsliv med kristent indhold. Medens ungdomstiden kan betegnes som foreningernes tid, er det først og fremmest familielivet og de mere hobbybetonede fritidsinteresser, der fylder de voksne arbejders fritid. Tilbøjeligheden til med alderen at rykke fritidslivet fra den offentlige til den private sfære kan således være én af årsagerne til, at det kun i ringe grad lykkedes de kristne organisationer at inddrage den voksne del af arbejderklassen i deres foreningsliv.

Arbejdernes trosforestillinger

Undersøgelsen viser, at trosforestillinger synes at have været almindelige selv i arbejderhjem med stærkt kirkekritiske synspunkter:

"Derfor kom der i den tid også kamp om og imod kirken og præsterne, ikke imod Kristi lære og levregler."

Hvad disse trosforestillinger nærmere gik ud på er det straks sværere at indkredse, men at arbejdernes trosforestillinger har været forankret i den kristne tro og formet af dens begrebsverden, fremgår tydeligt af erindringerne.

Et iøjnefaldende træk er, at ordet "kristen" altid tillægges en positiv og værdifuld betydning - en slags moralsk garant for dyder som retfærdighed, ærlighed og ikke mindst næstekærlighed. En afvisning af kristendommen var derfor det samme som at sætte spørgsmålstegn ved grundlæggende moralske værdier i arbejdernes liv. At være en god kristen indbar dog ikke nødvendigvis et krav om regelmæssig kirkegang eller andre former for udvendige religiøse manifestationer:

"Hun [beretterens mor] diskuterede engang med en ældre søster om deres far, og denne, en tante Stine, mente ikke, at han kom i himlen, for han havde ikke nogen stærk tro, og han gik heller ikke i kirke, ikke engang altid til jul og højtider. Man så sagde mor rigtignok, at efter hendes mening, var der ingen, som hun kendte, som kom i himlen, hvis ikke han, som aldrig havde gjort et menneske fortræd, kunne komme der."

En entydig kobling mellem moral og religiøsitet kan dog ikke påvises, idet omtale af moralske værdier langtfra altid er religiøst begrundet. Det er omtalen af religiøse forhold, der primært udløser moralske forestillinger og ikke omtalen af moralprincipper, der udløser religiøse forestillinger. Kristendom forbindes med moral, men moral ikke nødvendigvis med kristendom. Om arbejdernes moralprincipper, dybest set, var religiøst funderet, eller de også blev hentet andre steder fra, i f.eks. arbejderbevægelsens ideologi, er ikke muligt at afgøre.

Betegnelsen "religiøs" eller "hellig" forbindes almindeligvis med aktiv - ofte aggressiv eller overdreven kristendomsdyrkelse. Disse ord bruges desuden gerne som betegnelse for "falsk kristendom", dvs. om mennesker, der kalder sig kristne, men ikke efterlever bibelens moralske budskab om næstekærlighed.

Tendensen til at opfatte "ægte kristendom" som en moralsk livsfilosofi medførte, at kirken og dens medarbejdere ikke altid er blevet opfattet som den sande kristendoms formidler.

De få eksempler på en egentlig resignerende livsholdning - en holdning, der stort set kun findes hos kvinderne - tyder ikke på, at skæbne- eller forsynstro har været særlig udbredt blandt arbejderne. Tværtimod var det netop i kraft af en udbredt tro på egne evner og vilje til forandringer, at arbejderklassen formåede at gøre sig gældende som politisk og ideologisk magtfaktor.

Hvor beretterne kommer ind på religiøse forestillinger, er troen på en højere magt identisk med troen på den kristne Gud, barndommens milde, alfaderlige og tilgivende Gud. En

fordømmende og hævngherrig Vorherre, vil de derimod ikke vide af.

Den hyppige afvisning af kirkens lære om synd og fortabelse, som især kommer frem i forbindelse med omtale af søndagsskolen, kristelige ungdomsforeninger og begravelser, viser, at tanken om nåde og frelse var mange arbejdere fremmed. I denne modsætning mellem kirkens lære og arbejderfamiliernes religiøse selvforståelse synes der således at ligge et vigtigt bidrag til forståelsen af arbejderbefolkningens ambivalente forhold til folkekirken.

Arbejderfamiliernes syn på folkekirken

Hos hovedparten af de undersøgte arbejderfamilier har folkekirken været accepteret som en integreret og selvfølgelig del af samfundet og deres eget liv. Kirken var sjældent en institution, de kom i berøring med mere end nogle få gange i livet eller gik og tænkte på til daglig, men religionen og kirken udgjorde alligevel et af de få faste holdepunkter i en tilværelse, der var præget af usikkerhed og traditionsopbrud. Men dens betydning som traditionsformidler og holdepunkt var alligevel ikke større end, at kirken for de flestes vedkommende blev oplevet som en kirke, der på den ene side ikke kom dem ved i det daglige, men på den anden side skulle være der, når og hvis de fik brug for den.

Kritiske bemærkninger optræder sjældent i form af en principiel afvisning af kirken, men handler for det meste om konkrete oplevelser med præster eller andre bekendelseskristne mennesker, som svigter biblens ord om næstekærlighed og lighed, som for arbejderne også indebar et krav om social retfærdighed.

Den fremførte kritik viser dog, at kirken har haft flere grundlæggende problemer i forhold til arbejderbefolkningen.

Kirken var ikke gratis

Et hyppigt ankepunkt var præsternes ret til, som en del af deres løn, at kræve en vis beta-

ling for at udføre de kirkelige handlinger.⁸ For mennesker, der ofte måtte leve på et eksistensminimum, hvor grænsen mellem at gå sulten eller mæt i seng om aftenen kunne bero på ørebeløb, blev kravet om betaling ikke kun oplevet som en stor økonomisk belastning, men også som en form for social uretfærdighed. Her skulle de give deres surt tjente og alt for få penge til en præst, som i deres øjne levede et liv, der lå fjernt fra deres egne dårlige sociale vilkår. Som en beretter skriver i forbindelse med omtale af sin konfirmation:

"Min far ville ikke give præsten noget, for han sagde, at han betalte sin skat, men langt om længe fik jeg 2 kr. til ham, det var mange penge dengang, men endnu den dag i dag forstår jeg ikke, hvorfor han skulle have mine fattige penge."

At præsterne var økonomisk afhængig af disse penge og mange gange selv sad med små indtægter, har der ikke været større forståelse for.

Skønt kravet om brugerbetaling blev oplevet som en social uretfærdighed, sluttede arbejderbefolkningen op om kirken ved netop de lejligheder, hvor det kostede dem penge, hvilket understreger, at kirken blev opfattet som en uundværlig ritualformidler i deres liv.

Kirkelig massebetjening

Et andet kritikpunkt er den kirkelige massebetjening, som var en følge af, at antallet af kirker og præster ikke kunne følge med befolkningstilvæksten i de københavnske brokvarterer.⁹ Her måtte de fleste affinde sig med at blive døbt, konfirmeret, viet og begravet på samlebånd af fortravlede præster uden videre kendskab til de mennesker, de var sat til at betjene.

Resultatet af disse forhold - som de københavnske præster i øvrigt var de første til at beklage - blev, at mange berettere husker deres få møder med kirken som langvarige, ked-sommelige og upersonlige begivenheder:

Noget for Noget.

Drengen. Fa'er! Den nye Præst hat sendt en stor Skaal sød Suppe hjem til Mo'er, og siger, at han venter at se Dig i Kirken paa Søndag.

Faderen. Vil Du gaa over og hilse ham fra mig, at mig fanger han hverken med sød Suppe eller Pandefager! Skal jeg finde mig i at hørs paa hans Brøvl, maa han i det Mindste op med en Bægl og en Flaske Øl.

Selv om kirken - og ikke mindst Københavns Indre Mission - gjorde en ret betydelig indsats for at lette den sociale nød blandt de fattige og nødlidende, lykkedes det aldrig at få åndeligt tag i arbejderbefolkningen, som hverken kunne eller ville leve op til præsternes krav om regelmæssig kirkegang. (Ravnen 1880, nr. 37.)

"Bryllupperne var for langt størstedelen 'bunkebryllupper'. Så mange par, som kunne få plads omkring alteret, blev 'svejst' på én gang, og når de var færdige - så næste hold. Var der en sjælden gang et par, der ikke havde bunkebryllup, var det en begivenhed: 'Har I hørt', hed det så, 'de skal have kirken alene.'"

På den anden side skal man nok passe på ikke at lægge for stor vægt på den kirkelige situation som forklaring på den manglende interesse, al den stund arbejderbefolkningens kirkelige engagement vedblev med at være beskedent, selv om de københavnske arbejderkvarterer, takket være Kirkefondets indsats, efterhånden blev ganske velforsynet med kirker og præster.

Kirkens formidlingsproblemer

Et af kirkens store problemer drejer sig om formidling. Meget af kritikken er nemlig rettet mod præsters og læreres manglende evne til at gøre kristendomsundervisningen forståelig og relevant:

"Bibelhistorie, salmevers og katekismus måtte vi lære udenad, men forklare os, hvad meningen var med det hele, det faldt ham [religionslæreren] ikke ind."

Som børn af en samfundsklasse, hvor de fleste hjem måtte anvende alle ressourcer i kampen for den fysiske overlevelse, har der hverken været overskud til eller interesse for at beskæftige sig med den immaterielle side af tilværelsen, og arbejderbørn har derfor i særlig grad udgjort en bogligt uskolet elevgruppe. Det har derfor været svært for mange arbejderbørn overhovedet at fatte den særlige religiøse sprogbrug, med dets mange fremmedartede begreber og for dem ukendte ord. Mange arbejderbørn og unge har ganske enkelt ikke haft de intellektuelle erfaringer og den sproglige træning, der var en nødvendig forudsætning for at forstå undervisningen og de tekster, de blev præsenteret for. Dertil kommer at undervisningsformen var baseret på megen

udenadslære, som krævede tid og koncentration. Krav, som især arbejderklassens børn havde svært ved at honorere på grund af arbejdsbyrder og overfyldte boliger.

Den selvforskyldte fattigdom

Endelig er der kritik, som direkte har med klasse- og kulturforskelle at gøre. Disse kritikpunkter, handler især om oplevelsen af at blive ydmyget eller nedladende behandlet af kirkens medarbejdere især præsterne - på grund af en fattigdom, som de pågældende oplevede som uforskyldt. I det følgende fortæller en beretter om, hvordan det gik hans kæreste, da hun mødte op hos den indremissionske pastor Gad ved Trinitatis kirke for at bestille bryllup:

"Mor [beretterens kone] ordnede brylluppet, og jeg havde sagt til hende, at hun nu måtte passe på, at hun ikke kom til at forsludre sig med hensyn til sin gravide tilstand, da han var en præst, der ikke var bange for at lave skandale i kirken. 'Det skal jeg nok ordne med ham,' sagde mor ganske roligt. Mor gik så til præsten og talte med ham om brylluppet. Da de havde siddet lidt og sludret om forskellige ting, siger han pludselig: 'Hør, sig mig en gang, lille jomfru, der er vel ikke noget i vejen med Dem, jeg synes at...'"

"Hvad mener pastoren," siger mor, "Jeg forstår dem ikke"

"Ja, jeg mener", sagde præsten, "Det kunne se ud, som om De var gravid."

"Må jeg have lov til at sige pastoren, at sådan er min figur." Og dermed slog mor sin capes til side ganske frimodigt.

"Ja, De må ikke blive vred på mig, bedste jomfru, men det kunne se sådan ud for mig. Men da De kommer så frimodigt herind til mig, syntes jeg også, det måtte være umuligt. Jeg skal sige Dem, hvis der havde været 'noget på færde', så måtte vi jo hellere have talt alvorligt sammen om det her hos mig end i kirken!"

Mor beholdt "kontenancen" og svarede ganske roligt:

"Hr. pastor, hverken her eller i kirken bliver der grund for Dem til at påtale nogle alvorsord". Og med oprejst pande forlod mor efter denne samtale præstens hjem. Ja, med oprejst pande, skønt hun var ca. 7 mdr henne."

I en undersøgelse af arbejderkulturen i Göteborg omkring århundredeskiftet, viser Birgitta Skarin Frykman, hvorledes borgerskabet som de københavnske præster både socialt og kulturelt tilhørte¹⁰ som et led i deres kamp for at opretholde den bestående samfundssorden og sikre egne økonomiske interesser, skabte et billede af arbejderne som ansvarsløse, udisciplinerede, dovne og nydelsessyge mennesker, der på grund af manglende moralske kvalifikationer selv var skyld i deres fattigdom.¹¹ En opfattelse, som, iflg. erindringerne, også prægede mange københavnske præsters behandling af mennesker fra arbejderklassen.

Retfærdigvis skal siges, at erindringerne også indeholder eksempler på præster, der huskes for deres menneskelighed og store sociale forståelse.

Kritikken, således som den kommer til udtryk i materialet, viser, at arbejderbefolkningens opfattelse af kirken i regelen blev dannet på et personligt erfaringsgrundlag og for manges vedkommende allerede fastlagt i barndommen.

Arbejderbevægelsens rolle som antikirkelig opinionsdanner ser med andre ord ud til at have haft mindre betydning end hidtil antaget, idet det er de personlige erfaringer - gode som dårlige - der har haft den altdominerende indflydelse på arbejderbefolkningens holdning til kirken og dens medarbejdere.

I øvrigt er det overraskende få, der kritiserer præsterne for deres modstand mod arbejderbevægelsen. Denne konstatering, sammenholdt med de mange eksempler på en velvillig holdning til folkekirken i klassebevidste, socialdemokratiske arbejderhjem gør, at man nok bør nedtone betydningen af ideologiske modsætninger mellem kirken og arbejderbevægelsen som forklaring på arbejderklassens fremmedgørelse over for kirken.

Forholdet til vækkelsesbevægelserne

Undersøgelsen afslører derimod en almindelig afvisende holdning til den indremissionske vækkelseskristendom, der med sit krav om forsagelse af det verdslige til gengæld for et løfte om belønning i det hinsidige stemte dårligt overens med arbejderfamiliernes kamp for at opnå en anstændig og menneskeværdig tilværelse og en opfattelse af kristendommen som først og fremmest en morallære:

"... men ellers må jeg sige, at jeg syntes, at religion var meget tungt og trykkende, da jeg var barn. De mest troende gik altid rundt med stramme, alvorlige ansigter, ligesom de ingen glæde havde ved livet. Altid fordømte [de] andre i stedet for at trøste, altid trist påklædt og med stramme frisurer. Som voksen har jeg set og talt med troende folk, som af hjertet gør en indsats for at hjælpe og glæde andre."

Indre Missions dominerende indflydelse i opbygningen af det københavnske kirkeliv efter 1870'erne og Kirkefondets senere rekruttering af overvejende indremissionske præster til de mange nye sogne i brokvartererne gjorde, at det især blev den pågående indremissionske kristendomsvækkelse, disse arbejderfamillier mødte og i mange tilfælde kom til at opfatte som synonym med kirken og det, de forstod ved at være religiøs.¹²

Bortset fra søndagsskolen hørte deltagelse i det lokale menighedsliv sjældent med til arbejderbefolkningens fritidsinteresser. Dette skyldes dog ikke kun en udbredt negativ opfattelse af "de hellige", dvs. Københavns Indre Mission, som på det tidspunkt spillede en dominerende rolle i det lokale kirkeliv, men også de hyppige flytninger, der gjorde, at mange arbejderfamilier ikke nåede at få kontakt med eller overhovedet kendskab til det lokale foreningsliv.¹³

Umiddelbart skulle man tro, at Københavns Indre Mission, om ikke andet så gennem sit omfattende sociale hjælpearbejde, aftvang arbejderbefolkningen en vis respekt og velvilje. At arbejderne, eller rettere sagt arbejderkvin-

derne, var taknemmelige for at få hjælp, er der flere eksempler på i erindringerne, men hvor hjælpen kom fra, synes man ikke at have heftet sig så meget ved. Det afgørende var at holde sig fri af den foragtede offentlige fattighjælp, der medførte tab af en række borgerlige rettigheder, som f.eks. retten til at gifte sig uden myndighedernes tilladelse og stemmeret. Navnlig var det vigtigt for fædrene ikke at miste deres valgret og dermed muligheden for at gøre deres politiske indflydelse gældende i kampen for at skabe et stærkt socialdemokrati:

"Vi tog sulten, fordi, som min far sagde, ellers tabte han sin valgret til kommunevalget. Der var mange dage, hvor vi ikke fik mad, Thi der var jo ikke noget; min mor græd tit, når vi bad om mad, og hun intet kunne give os."

Holdningen til de grundtvigske præster er derimod gennemgående positiv, skønt den grundtvigske bevægelse i København aldrig i nær samme omfang som Københavns Indre Mission forsøgte at lindre den sociale nød. En omstændighed, der understreger, at det var Indre Missions fordømmende holdning til arbejderklassen, som den anså for at leve et særligt ukristeligt og amoralsk liv, der vakte modstand:

"Jeg synes selv dengang, at præsterne var, og selv har skylden, for, at det ligger så dårligt med kirken nu. De prædikede dengang om helvede, ja, vi ville komme der, hvis vi ikke nøjedes med de forhold, vi levede under, og hvis vi bøjede os, så kom vi i himmelen, og de rige kom i helvede, og det var ganske sikkert. Og særligt den præst vi havde i Rabarberlandet, han var slem. Det var pastor Kold, senere formand for Indre Mission, han var 2. præst ved Helligkors kirke..."

Arbejderne opfattede sig selv som både kristne og moralske, og de havde derfor ikke behov for at blive frelst.

Skønt den københavnske arbejderbefolkning hverken ville eller kunne leve op til kir-

kens og især den indremissionske vækkelsesbevægelses krav om en aktiv og udadvent kristendomsdyrkelse, var de alligevel kristne på deres egne sociale og kulturelle præmisser.

Noter

1. Nynne Helge: *Arbejderliv og folkekirke. En undersøgelse af religionens plads i københavnske arbejderfamiliers kultur og livsform 1870 til 1950 - med særlig vægt på perioden før 1920*. Ph.D.afhandling indgivet på Institut for Systematisk Teologi, Københavns Universitet, 1994.

2. At inddrage (dvs. at nærlæse, lægge ind på edb og analysere) samtlige 747 københavnerindringer i undersøgelsen var ikke muligt inden for den afsatte tidsramme.

Når tallet 100 blev valgt, var det efter råd fra Socialforskningsinstituttet, som blev konsulteret ud fra ønsket om, at undersøgelsen så vidt mulig skulle baseres på et repræsentativt materiale.

3. Undersøgelsen bygger på 100 københavnske arbejderindringer, der stammer fra Nationalmuseets landsomfattende samling af arbejder- og håndværkerindringer fra 1950'erne, hvor folk, født før århundredeskiftet, har skrevet om deres liv, men med hovedvægt på deres barndom og ungdomsliv før 1920.

De udvalgte erindringer omfatter såvel kvindelige som mandlige berettere, faglærte som ufaglærte.

4. Hver tredje beretter fortæller, at deres far også havde erhvervsarbejde om søndagen.

5. Foreningen for borgerlig konfirmation blev først dannet i 1915 på initiativ af arbejderbevægelsen, der dermed søgte at skabe et rituelt alternativ til den kirkelige konfirmation.

6. P[...] Rasmussen: *Kirke-Takster. Vejledning ved betaling for kirkelige handlinger, borgerligt ægteskab m.m.* København 1891, s. 27.

7. Hermed tænkes på pigerne, som i regelen kom ud at tjene lige efter konfirmationen samt drenge, der f.eks. kom i bager- eller gartnerlære, hvor der stadig var tradition for, at lærlingene boede hos deres arbejdsgiver i læretiden.

8. I følge loven havde præsterne ret til at forlange et vederlag i forbindelse med dåb- og vielseshandlinger - de såkaldte "accidensofre". Skønt disse ydelser principielt var frivillige, blev de opfattet som et kirkeligt privilegium, hvis størrelse dels var afhængig af ydernes økonomiske vilkår, dels af, hvad der var skik og brug ved den pågældende kirke. Personer, der modtog fattighjælp eller på anden måde kunne bevise deres nød, kunne dog, af præsten, fritages for disse ydelser.

En anden type afgifter var de såkaldte "accidenser", der adskilte sig fra accidensofferet ved at være frivillige gaver, som præsten havde lov - men ikke ret - til at modtage i forbindelse med bl.a. konfirmationsundervisning, altergang og begravelser.

Skønt taksternes størrelse i princippet ikke var fastlagt, men skulle gives efter formueomstændighed, synes der ved de københavnske kirker alligevel i praksis at have været tale om mere eller mindre fastlagte regler for, hvad der skulle betales for de kirkelige handlinger.

Fra en undersøgelse i 1891 vedr. betaling for de kirkelige handlinger fremgår det, at en barnedåb kostede mindst 4 kr. og et bryllup mindst 10 kr. For konfirmationen var betalingen frivillig og derfor meget forskellig, dog blev der sjældent givet under 1 kr.

Udover de kirkelige handlinger havde præsterne også ret til at kræve betaling for udstedelse af bl.a. dåbs- og begravelsesattester.

Det kirkelige betalingssystem, der havde været gældende lige siden reformationen, blev afskaffet ved lov i 1920, da præsterne overgik til at blive statslønnede embedsmænd. Steen Skovgaard Andersen: *Folkekirkens struktur og økonomi i København 1870 - 1950*. Upubliceret manuskript på Institut for Systematisk Teologi, Københavns Universitet, 1992. s. 58 - 64.

9. 1 1890 havde København 15 sognekirker med tilsammen 44 præster til at betjene et indbyggertal på rundt regnet 360.000. Knud Banning: *Kirken og storbyens nød. Københavns Indre Mission 1865 - 1887, Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede*. København 1960, s. 298.

10. En opgørelse på baggrund af Poul Nedergaards oplysninger om københavnske præsters sociale baggrund viser, at kun 1,1 % af dem stammede fra arbejderhjem. Poul Nedergaard: *En dansk præste- og sognehistorie*, Kbh. 1951, bd. 1.

11. Birgitta Skarin Frykman: *Arbetarkultur - Göteborg 1890*, Göteborg 1993. s. 87 - 103.

12. Baggrunden for Kirkefondets ansættelse af indremissionske præster ved de nye kirkefondskirker var, at det dels ikke var særligt attraktivt at overtage sådanne

store sogne, dels at kirkefondet principielt var mod det kirkelige betalingssystem, som man fandt asocialt. Disse embeder gav derfor meget arbejde og en lille løn, hvilket medførte, at det kun var virkeligt nidkære præster, dvs. indremissionske præster, der var villige til at søge stilling i arbejderkvarterene. Ninna Jørgensen: *Frelsesvished eller klassebevidsthed*.

Kirkernes U-landsoplysning. Godt nyt til fattige, 1981. s. 137.

13. Erindringerne oplysninger om boligforhold viser, at hyppige boligskifte var et karakteristisk træk ved den københavnske arbejderkultur.

Abstract

Helge, Nynne: *The Jones and the Lord*
Arbejderhistorie 4/1995, p. 26-41.

Earlier research into the relationship between the Church and the Labour Movement shows that the parties were mutually very critical of each other and, up until the mid '30ies, the two parties pursued an ideological, but futile struggle for the souls of workers. The Church never managed to awaken "the masses to a spiritual revival"; on the other hand the hostility of the Labour Movement towards the Church never persuaded workers to turn their backs on church rituals.

This article attempts to find an explanation for this, in many ways ambivalent, attitude to the Church by examining the role played by the Church and religion in the lives of a hundred ordinary Copenhagen working-class families by the turn of the century.

Nynne Helge, Cand.mag. og Ph.D. i teologi
Buddingevej 24 a, 2800 Lyngby,
Telefon: 45 - 88 6589